

॥ ॐ क्लीं ॐ मनोभवाय विद्महे कन्दर्पाय धीमहि । तन्नः कामः प्रचोदयात् ॐ ॥

॥ श्रीः ॥

मनसिजोपनिषद्

महाराष्ट्रीय - पुण्यपत्तनस्थ

भारत - इतिहास - संशोधक - मण्डलस्य

पंचषष्टि - संख्यान्वित - वार्षिक - संमेलनाध्यक्षाणां

पुणें विश्व - विद्यालयस्य भूतपूर्वोपकुलपतीनां

मान्यवराणां महामहोपाध्यायानां

श्री. दत्तो वामन पोतदार - महाभागानां

कर - कमलाभ्यामनावृतोऽयं ग्रंथः

वै. कृ. अष्टम्यां सोमवासरे शके १९००

संपादक :

जैतलीत्युपाहवः कृष्ण शर्मा

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ब्रह्मेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
 आनन्देन जातानि जीवन्ति ।
 आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ॥ तैत्ति० उप० भृगुवल्ली-३ । ६ ॥

पुस्तकस्य नाम- “ मनसिजोपनिषद् ”

काव्यतीर्थः, साहित्यशास्त्री, आयुर्वेदरत्न-
 मित्याद्युपाधिधारिणा
 जैतलीत्युपाह्वेन श्री टोपणलालस्यात्मजेन
 कृष्णचन्द्र-शर्मणा
 संपादिता

संस्करणम्- प्रथमम्

प्रतयः- एक सहस्रम्

वर्षः- चैत्र शुक्ल प्रतिपदा

शालिवाहन शके १९००

मूल्यम्- सपादं रूप्यकम् (पोस्ट-व्ययेन विना)

मुद्रकः- फाईन आर्ट प्रिंटिंग प्रेस,

४९३, सेन्टर स्ट्रीट पुणे ४११००१ (महाराष्ट्रम्)

प्रकाशकः- जैतली कृष्ण शर्मा, ८१९-अ, भवानी पेठ, पुणे ४११००२

प्राप्तिस्थानम्-

१- सरस्वती को-आपरेटिव हाऊसिंग सोसायटी

८१९-अ, भवानी पेठ, पुणे ४११००२

२- डॉ. मुरलीधर, कृ. जैतली

डी-१२७, विवेक-विहार शाहदरा, दिल्ली ११००३२

॥ ॐ क्लीं ॐ मनोभवाय विद्महे कन्दर्पाय धीमहि । तन्नः कामः प्रचोदयात् ॐ ॥

॥ श्रीः ॥

मनसिजोपनिषद्

महाराष्ट्रीय - पुण्यपत्तनस्थ

भारत - इतिहास - संशोधक - मण्डलस्य

पंचपष्टि - संख्यान्वित - वार्षिक - संमेलनाध्यक्षाणां

पुणें विश्व - विद्यालयस्य भूतपूर्वोपकुलपतीनां

मान्यवराणां महामहोपाध्यायानां

श्री. दत्तो वामन पोतदार - महाभागानां

कर - कमलाभ्यामनावृतोऽयं ग्रंथः

वै. कृ. अष्टम्यां सोमवासरे शके १९००

संपादक :

जैतलीत्युपाहवः कृष्ण शर्मा

मनसिजोपनिषद्

प्रास्ताविकम्

धर्मा-र्थ-काम-मोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थाः । तेषु मोक्षः प्रधानः । एतदर्थं मानुषं जन्म ।

“यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्ति-द्वारमपावृतम् ।

गृहेषु खगवत्सक्त स्तमारूढच्युतं विदुः ॥” श्रीमद्भागवते ११।७।७४॥

तस्य मोक्षस्य प्राप्तये त्रीणि सोपानानि । धर्मा-र्थ-कामा, इति । तत्रान्तिमं दिव्यस्वरूपं सात्त्विकं काममजानन्त्यो मानवः केवलं कण्डूतिनिवृत्तये प्रवृत्तो भवति स पुनरावर्तते ।

सत्वादिभेदेन कामस्त्रिविधः । मनसि धर्ममादाय यः कामो व्यवहृत्यते स आनन्द-स्वरूपः सात्त्विको मोक्षाय भवति । उक्तञ्च भगवता

“धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ !” ॥ गीता-७।११॥

इममेव कामं वेदा अपि नमस्कुर्वन्ति -

“कामो जज्ञे प्रथमो नैनं देवा आपुः पितरो न मर्त्याः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान्विश्वहा महौ स्तस्मै ते काम !

नम इत्कृणोमि” ॥ अथर्व. ९।१।२।१९॥

अयं धर्मानुकूलः कामो यज्ञस्यैकः प्रकार इत्युपनिषदां वचनम् ।

इममेव सात्त्विकं काममाश्रित्य गोप्यः कृष्ण-सायुज्यमवाप्नुवन् । इममेव काममाश्रित्य गीतगोविन्दकारो जयदेवस्तद्रूपतामवाप । इममेव काममाश्रित्य मीरा नागररूपेण गिरिधरगोपालं ध्यायन्सायुज्यतः मलभत । (१)

वाम-मार्गेऽपीमं सात्त्विकं काममालब्ध बहवः सिद्धिमवापुः । मुसलमानेषु सूफी-संप्रदायस्याप्ययमेव सिद्धान्तः । परन्तु य इत्थं भूतं सात्त्विकमानन्दस्वरूपं कामं हित्वा रजोगुणाभिभूतमाश्रयन्ते तेषां विनिपातो भवत्येव । बलात्कारात्मकस्तामसः कामस्तु नरकायैव ।

पुरा किल पिता पुत्रं काम-विषयं ब्रूते स्म । कुमारी च पितृगृहे, प्रत्तां च पत्यु-

पा. टि. (१) कामाद् द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ।

आवेश्य तदर्थं हित्वा बहवस्तद् गतिं गताः ॥२९॥

गोप्यः कामाद् भयात्कंसो, द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।

संवन्धादृष्णयः, स्नेहाद्युयं, भक्त्या वयं विभो ! ॥३०॥ (वयं-नारदादयः)

तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ॥३१॥ श्रीमद्भागवते-स्कं. ७।अ. १॥

रनुमत्या विश्वासिन्यः शासति स्म । (१)

इदानीं किल रजस्तमोऽभिभूतेनोच्छृङ्खलेन कामेन व्याकुलिताः पाश्चिमात्याः कृष्णभक्तिमार्गानुगमनाय प्रयतन्ते । हन्त! भारतीयास्तु वेदमार्गं परियज्य सात्त्विक-काम-विमुखाः पाश्चिमात्यानामन्धानुकरण एव गौरवं मन्यन्ते । सांप्रतं हिप्पीति नाम्ना परिचितैः पशुवृत्तिभिः शिश्नदेवैः प्रचलिते प्रवाह उह्यमानो भारतीयो युवा-वर्गोऽपि तमसाऽऽवृतचेता मादक-पदार्थ-सेव्यनावृतोच्छृङ्खल-कामानुगामी संजातः । येनाद्य बहवः कानीनाः कुल्यासु वीथिषु च कीट-पतंगवद् दृश्यन्ते । रजस्तमोभ्या-मावृताश्च गृहस्था अपि केवलं कंडूति-निवृत्तये कामाभिभूताः सर्पान्दिन्दशूकाञ्च जनयन्ति । ये भारभूतैरियं भारत-भूरधोऽधो गच्छति ।

सर्वत्र पित्रोरनादरः । आचार्याणामवमानः । अनास्था च धर्मं दरीदृश्यते ।

तदेतद्विचार्यास्यामुपनिषदि सात्त्विकं काम-स्वरूपं प्रतिपादयता मया प्रसंगा-नुकूलं वेदो-पनिषदा-युर्वेद-गुह्य-धर्म-कामशास्त्राणां प्रामाणिकं सारं स्वल्प-परिवर्त्तनेन सकलितम् । यदनुसरणं खलु सुसंस्कृता सात्त्विकी दैवी-संपत्समन्विता संतति-र्भूयात् । कामानन्दञ्चानुभवञ्जीवो मोक्षमवाप्नुयात् ।

यदाहं कोत्रकोक-पंडितस्य रतिरहस्याभिधेयं ग्रन्थं सिन्धीभाषायां काव्येऽनु-दितवान्तादा मम मनसि मनसिजोपनिषन्निर्माण-कल्पनोद्भूता । साऽद्य विदुषां सविधे प्रस्तुता । यद्यनवधानेन बुद्धिप्रमादेन वा संपादने लेखने च कश्चन दोषः स्यात्स ममैव । तेन हि विद्वांसो हंस-नीर-क्षीरन्यायेन सारं गृह्णन्त्विति नम्रप्रार्थना ।

अत्रोपनिषदि दौदेया रुक्मिणीति काल्पनिकं नामावधेयम् । यदधुनाऽऽग्ल-विद्याध्ययनेन चल-चित्रपटाऽवलोकनेन च कुमार्योऽपि काम-कला-पारंगतास्तथा-विधान्प्रश्नान् कुर्वन्त्यो मया दृष्टाः । तेनाऽत्र न दोषः ।

॥ शुभं भवतु ॥

पुण्यपत्तनम् (पुणें)

वर्ष-प्रतिपदा

शालिवाहन शके-१९००

भावुक्तः

जैतलीत्युपाह्वः कृष्ण शर्मा

पा. टि. (१)-“आनन्द, रति, प्रजाति मे त्वयि दधानि”! इति पिता ।

“आनन्दं, रति, प्रजाति ते मयि दध”- इति पुत्रः ॥ कौषी.उ.२।१५॥

“प्राग्यौवनात्स्त्री । प्रप्ता च पत्युरभिप्रायात् ॥२॥

अभ्यास-प्रयोज्याश्च चातुःषष्टिकान्योगान् कन्या रहस्येकाकिन्यभ्यसेत् ॥१३॥

आचार्यास्तु कन्यानां प्रवृत्त-पुरुष-संप्रयोगा सह सप्रवृद्धा धात्रेयिका, तथाभूता वा निरत्यय-संभाषणा सखी, सबयाश्च मातृष्वसा, विस्मया तत्स्थानीय वृद्धदासी, पूर्वसंसृष्टा वा भिक्षुकी, स्वसा च, विश्वासप्रयोगात्” ॥१४॥ वाल्म्या. कामसू. अधि. १।अ. ३॥

मनसिजोपनिषद्

विषयानुक्रमणिका

विषयः—	वल्ली—	अनुवाकः—	पृष्ठं	विषयः—	वल्ली—	अनुवाकः—	पृष्ठं
प्रास्ताविकं				प्रज्ञया संपरिष्वक्तयोः			
राष्ट्र-विप्लवेन				स्त्री-पुरुषयोरात्मा-			
कृष्ण-मुनेर्महा-				नन्द-प्राप्तिसमत्वं	३	३	३
राष्ट्र-प्रदेशागमनं	१	१	१	भूमात्वेनानन्दो			
तत्र स्वागतानन्तरं				विजिज्ञासिव्यः	४	३	३
रुक्मिण्याः कामा-				धर्ममालंब्य			
ऽऽनन्द-प्रजाति-				मिथुनीभूते सति			
विषये प्रश्नाः	॥	॥	॥	तस्य महिमा	३	१	३
शंकरादीनां				कामायतन-			
नमनान्ते कृष्णमुनेः				पुरुषस्य देवता			
काम-महिमा-वर्णनं	॥	॥	॥	“स्त्री”	२	॥	॥
कामस्य व्यापकत्वं	॥	२	॥	अन्नाद्वै रेतो भवति	॥	॥	॥
मनो विना न किं-				पुरुषस्याग्नि-			
चिद्भवति	॥	३	॥	रूपत्वम्	॥	॥	४
मनसोत्पत्तिरन्नात्	॥	॥	२	रेतसः प्रतिष्ठायै			
शुद्धाहारेण				स्त्रियारुत्पत्तिः	॥	॥	॥
सत्त्व-शुद्धिः	॥	॥	॥	अधोपहासस्य			
मनसः कामोत्पत्तिः	२	१	२	वाजपेय-यज्ञेन			
कामाद्ध्येवानन्दः	॥	॥	॥	तुलना	॥	॥	॥
आनन्दस्य ब्रह्म-				अज्ञानिनां निरि-			
स्वरूपत्वम्	॥	॥	॥	न्द्रियाणामधोपहासेन			
उपस्थ आनन्दस्या-				सुकृतनाशः	॥	॥	॥
यतनम्	॥	२	॥	ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः	३	॥	॥
उपस्थेनानन्दस्य				योषा ह वा अग्निः	॥	॥	॥
रतेः प्रजाते-				पुरुषो ह वा आदितो			
रुत्पत्तिः	॥	॥	॥	गर्भः	४	॥	॥
नहि प्रज्ञापेतस्तेना-				रेत आयतनस्य पुरु-			
नन्दं रतिं प्रजातिं				षस्य प्रजापतिर्देवता,	४	४	४
प्राप्नोति	॥	॥	॥				

विषयः	बल्ली-अनुवाकः - पृष्ठं			विषयः	बल्ली-अनुवाकः - पृष्ठं		
प्रजापति-व्रतचरणेन				कन्याया जन्म	५	"	७
ब्रह्मलोक-प्राप्तिः	३	५	४	गर्भाधानेष्टिः	"	४	"
मिथुनाच्चराचर-				बाह्यरतिना			
स्योत्पत्तिः	४	१	५	संजातहर्षयो-			
जायां विना पुरुषोऽर्द्धः	"	"	"	स्तल्पारोहणम्	"	५	८
वामदैव्यं मिथुनी-				गर्भाधान-समये			
भाव-विज्ञानम्	"	२	"	देवानां स्मरणम्	"	६	"
ब्रह्मणोऽशस्य जीवस्य				योनौ मधु-घृत-			
मिथुनीभावेन पुन-	१			सेचन-मंत्राः	"	७	९
रभेदत्वम्	"	३	"	हृदय-स्पर्शना-			
उद्वाह एवाभेदः	"	"	६	ऽऽलिंगने मंत्राः	"	८	"
रेतसि चैतन्य-				संवेशनाऽवसरे			
बीजम्	५	१	६	मंत्राः	"	९	"
निषेक-समये				पुत्राशिषां समृद्धि-		१०	
यादृशी चित्त-				करं कर्म	"	१२	१०
विकल्पना गर्भे				सत्त्व-रज-स्तमो		१३	
तादृशोजीव एति	"	२	"	गुणैर्मुन्युपाणां		१४	
स्त्रिया द्वैहृदैव्यं				स्वभाव-निरूपणम्	"	१५	१२-१३
न विमानितव्यम्	"	"	"				
कामस्य चित्तस्थै-				गर्भावस्थायां			
कत्वे सति रेतोत्पत्ति	"	"	७	मातुर्विरुद्धाऽऽहार-			
मनसि धर्ममादाय				विहारैर्जन्म-जात-			
मिथुनीभूते सति				रोग-प्रकृतिः	५	१६	१४
पुण्यात्मनो जन्म	"	"	"	गर्भोपघातकरा			
आर्त्तवे स्त्रिया				भावाः	"	१७	"
नियमाः	"	३	"	शारीर-सर्वदोष-			
चतुर्थेऽहनि				रहितौ स्त्री-पुरुषौ			
स्नानाच्छुद्धिः	"	"	"	संसृज्येयाताम्	"	१८	१५
युग्मेष्वहस्सु				विधिनोपसंस्कृत-			
मिथुनीभूते सति				शरीरयो मिश्रीभावे			
पुत्रस्य, अयुग्मेषुच							

विषयः	वल्ली-अनुवाकः - पृष्ठं			विषयः	वल्ली-अनुवाकः - पृष्ठं		
सत्युत्तम-संतति- भवति	५	१८	१५	त्पुरुष-धातुक्षयः प्राक्, तेन मंदोपसरेतां श्वासगनिश्च सामान्या विधेया	६	६	१७
प्रजाति-विज्ञानेन दैवी संततिः । तेन विना संतापकरा भवति	"	"	"	योगशास्त्रोक्ता- सन-प्राणायाम-मुद्राभि- श्च बीजस्य चिर- स्थायित्वम्	"	७	"
उपस्थ-प्रमाणेन स्त्री-पुरुषयोर्भेदः	६	१	"	रतान्त उभयोः सीत्कारान्दोलना- श्लेषणैः सुखानुभूतिः	"	८	१८
समोच्चनीचात्युच्चा- तिनीच-रतिभेदाः	"	२	"	कामस्य दिव्यरूप- ज्ञानं विनाऽऽत्मनो- विनिपातः	"	"	"
नागर-ग्रामौ संवेशन- प्रकारौ	"	"	"	विश्लिष्टे सति हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य दुग्धा- दिकं पिबेत्पुरुषः	"	९	"
उच्च-रतौ संवेशन- प्रकाराः	"	३	१६	अथ शिक्षा वीर्यस्यापव्ययो न कार्यः	७	१	"
उच्च-रता अवपाटिका- ऽण्डिन्यौ व्याधी भवतः	"	"	"	सौभाग्याय वशी- करणाय वा तंत्र- मंत्रौषधयो न व्यव- हृतव्याः	"	"	१९
नीचरतिः	"	४	"	संततं युक्ताऽऽहार- विहारौ स्याताम्	"	२	२०
आथर्वणा-ऽऽयुर्वेदोक्त- विधिना वीर्य-लिंग- वर्द्धनोपदेशः	"	"	"	शरीर-पुष्टिकरा भावाः	"	२	"
न शूक-प्रयोगान् कुर्वति	"	"	"	प्रकृतिभूतानां वातादि-धातूनां फल- मारोग्यम्	"	"	"
स्वाभाविक-रतेषु पाश्वरतं वर्ज्यम्	"	५	१७				
नार्युत्ताना सती बीजं गृह्णीयात्	"	"	"				
अपरे संवेशन- प्रकारास्त्याज्या	"	"	"				
आनन्द-बाधकत्वात्	"	"	"				
यावन्न बीज- च्युतिस्तावदेवानंदः	६	६	१७				
स्त्री-धातुक्षया-							

विषयः	वल्ली-अनुवाकः - पृष्ठं	विषयः	वल्ली-अनुवाकः- पृष्ठं
आनन्दो द्विविधो		व्यवायगतानंदो	
लौकिकोऽलौकिकश्च ८	१	मोक्षद्वारः	२ २१
लौकिकः पुनर्द्विविधः		आत्मन्यात्मानं संयोज्या-	
काव्यगतो व्यवायगतश्च	॥ ॥	ऽलौकिक-ब्रह्मानंद-	
काव्यगत आनंदो		प्राप्तिः	३ ३
ब्रह्मानंद-स्वरूपः	॥ ॥ २०	मोक्षः अयमेव	॥ ॥ ॥

॥३ॐ बलीं मनोभवाय विद्महे कन्दर्पाय धीमहि । तन्नः कामः प्रचोदयात् बलीं ॐ॥

॥ अथ मनसिजोपनिषद् ॥

॥ अथ प्रथमावल्ली ॥

अथ ह राष्ट्र-बिप्लवेन सिन्धुदेशं परित्यज्य विचरन्तं विविधान्देशान्महाराष्ट्रियं पुण्यपत्तनं (पुणे)-मागत्य निवसन्तं मुनिं जैत्रेयं कृष्णं समाहूयाऽऽदरेण भजित-माष-मुद्ग-पर्पट एक पाणा अपरस्मिन् चाय-चषकमानीय, पुरस्कृत्य, प्रणिपत्याह दीदेया रुक्मिणी-“अधीहि भगवः! कः कामः, क आनन्दः, कथं च दैवी प्रजातिरिति ?” ।

स ह वै पवित्र-पाणि-पादः, समाधिस्थः, पवित्र-मना प्राह -

“नमोऽस्तु शंकर-नन्दिकेश्वर-नाक मौद्गल्य-कुमार हारितौद्दालिकश्वेतकेतु वामदेव-वाभ्रव्य पांचाल-माथुर दत्तक-सुवर्णनाभ-घोटकमुख-गोनर्दीय गोणिका पुत्र-कुचुमार-वात्स्यायनादि-प्रत्न-नूतन-महर्षि-मुन्याऽऽचार्येभ्यः” ।

मोक्षद्वारं हि मानुषं जन्म रुक्मिणि! । ब्रह्म-सायुज्यमेव मोक्षः । तस्य त्रीणि सोपानानि । “धर्मा-र्थ-कामा,” इति । धर्माथैतत्तच्छास्त्रेभ्योऽवगन्तव्यौ । कामो हि चरमं सोपानं मोक्षस्य । सर्वा इच्छाः कामः । नहि कामादृतेऽन्यदस्ति ।

“कोऽदात्कस्मा अदात्कामोऽदात्कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ शुक्ल-यजुः-७।४८ ॥

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

कामायत्तो ह्ययं सर्वः संसारः । सर्वे खलु पञ्च ज्ञानेन्द्रियविषयाः कामः । (१) य एषो रसनेन्द्रियेणाऽऽस्वाद्यते मधुरादिरसस्तेनाऽऽनन्दितं भवति मनः, स कामः । य एषो घ्राणेन्द्रियेणाऽऽघ्रायते सुगन्धि स्तेनाऽऽनन्दितं भवति मनः, स कामः । यदेतच् चक्षित्रन्द्रियेणाऽवलोक्यते सौन्दर्यं तेनाऽऽनन्दितं भवति मनः, स कामः । य एषः श्रवणेन्द्रियेण श्रूयते मधुरादि-ध्वनि स्तेनाऽऽनन्दितं भवति मनः, स कामः । य एषस् त्वगिन्द्रियेणाऽऽलिंगन-चुंबनादि-सुखस्पर्शस्तेनाऽऽनन्दितं भवति मनः, स कामः ।

॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अमनसो हि किं स्यात्? । अन्यत्रमना अभूवं नादर्शं, अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौष मिति । मनसा ह्येव पश्यति, मनसा शृणोति, (२) सर्वं मनस्येव प्रतिष्ठितम् ।

पा टि. (१) “श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-जिह्वा-घ्राणानामात्म-संयुक्तेन मनसाऽधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्यतः प्रवृत्तिः कामः ॥११॥ वात्स्या० कामसूत्रे-अधि. १। अध्या २। (२) बृह० उप० १। ५। ३ ॥

अन्नमयं हि बुद्धिमति! मनः । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति । यो मध्यमस्तन्मांसम् । यो ऽणिष्ठस्तन्मनः (१)

आहार-शुद्धौ सत्त्व-शुद्धिः । सत्त्व-शुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलंभे सर्व-ग्रन्थीनां विप्रमोक्षः (२) ।

॥ इति तृतीयो ऽनुवाकः ॥

॥ इति प्रथमा वल्ली ॥

- ० -

॥ अथ द्वितीया वल्ली ॥

“मनसो ह वै कामः” सौम्ये! ।

“कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि मनसो, रेतः प्रथमं यदा ऽऽसीत्” ऋ. (१०।१२९।४ ॥)

कामाद्ध्येवाऽऽनन्दः । स एव ब्रह्म ।

“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति”! (३)

तेन ह्यानन्दस्य विज्ञातारं विद्यात् ।

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

“केनाऽऽनन्द” इति, “उपस्थेन” - इति (४) “सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम्” (५) उपस्थेनैवाऽऽनन्दो, रतिः, प्रजातिरिति (६) । नहि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं, रतिं, प्रजातिं कांचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह-नाहमेत-मानन्दं, न रतिं, न प्रजातिं प्राज्ञासिषमिति । (७)

॥ इति द्वितीयो ऽनुवाकः ॥

तस्माद्वि प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनाऽऽनन्दं रतिं, प्रजातिमाप्नोति । (८) प्रज्ञया हि संपरिष्वक्तौ स्त्री-पुमांसौ न बाह्यं किंचन विदतुर्नाभ्यन्तरम् । एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नाभ्यन्तरम् (९) । तद्वा अस्यैतदाप्तकाममकामं रूपं शोकान्तरं (१०) । तदेतदानन्दं, तदेतत्परमं सुखम् ।

॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

पा. टि. (१) छांदोग्योपनिषत्-६।५।१ ॥ (२) छां. उ. ७।२६।२ ॥

(३)-तैत्ति. उप. भृगुवल्ली-३।६ ॥ (४)-कौषी. उप. १।७ ॥

(५)-बृह. उप. ४।५।१२ ॥ (६)-कौषी. उ. १।७ ॥

(७)-कौषी. उ. ३।७ ॥ (८)-कौषी. उप. ,, ३।६ ॥

(९-१०)-बृह. उ. ४।३।२१ ॥

यो वै भूमा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखम् । यत्र नान्यत्पश्यति,
नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा । अथ यत्रान्य-त्पश्यति,, अन्यच्छृणोति,
अन्यद्विजानाति, तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं (१)
तेन हि भूमात्वेनाऽऽ नन्दो विजिज्ञासितव्यः ।

॥ इति चतुर्थो ऽ नुवाकः ॥

॥ इति द्वितीया वल्ली ॥

- ० -

॥ अथ तृतीया वल्ली ॥

अथ ह यो वै धर्ममालम्ब्य मिथुनीभावमापद्यते स प्रजापतिव्रतं चरति ।
देवो भूत्वा देवं यजति । स दैवीं प्रजातिमाप्नोति । भूमा रति-सुखं लभते ।
स ज्योग् जीवति ।

तदेतत्सत्यम्-

यथा सुदीप्तात्पावकाद् विस्फुलिगाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाऽक्षराद् विविधा सोम्य! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥१॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमना शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥२॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥३॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्र-सूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग् विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्व भूतान्तरात्मा ॥४॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।

पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥५॥

मुण्डकोपनिषद्-२।१॥

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

काम एव यस्यायतनं, हृदयं लोको, मनो ज्योति, - यो वै त पुरुषं विद्यात्सर्वात्मनः
परायणं स वै वेदिता स्याद् बुद्धिमति! । तस्य देवता "स्त्रिय" इति । (२)

अन्नाद्वे रेतो भवति । एष वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपः ।

अपामोषधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । । फलानां पुरुषः ।

पुरुषस्य रेतः (३) तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ।

पा. टि. (१) छां उ. ७।२४।१-२॥ (२)- वृ. उ. ३।१।११॥

(३) वृ. उ. ६।४।१॥

पुरुषो ह वा अग्निः सौम्ये ! । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागर्चि-
चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति ।
तस्या आहुत्यै रेतः संभवति (१)

अथ ह वै प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रं । हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति । स स्त्रिय-
ससृजे । तां सृष्ट्वाऽध उपास्त । तस्मात् स्त्रियमध उपासीत । स एतं प्राञ्च-
ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् । तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि
बर्हिः । चर्माधिषवणे । समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ । स यावान् ह वै वाजपेयेन
यजमानस्य लोको भवति, तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चर-
त्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृंते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं
वृंते । एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको
मौद्गल्य आह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह— “बहवो मर्या ब्राह्मणा-
यना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माँल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वान्सोऽधोपहासं
चरन्ति” (२)

॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अथेत्यभ्यमन्थत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत् । तस्मादेतमुभय-
लोमकमन्तरतः । अलोमका हि योनिरन्तरतः । तद्यदिदमाहः— “अमुं यज, अमुं
यज” इत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्यव सर्वे देवाः । अथ यत् किंचे-
दमार्द्रं तद्वेतसोऽसृजत् । तदु सोमः । एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च । सोम-
एवान्नमग्निरन्नादः । सेषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः (३)

योषा वा व अग्निः प्रगतिर्शाले ! । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि
धूमः । योनिरर्चिः । यदन्तः करोति तेऽङ्गारां अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ।
तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुत्यै गर्भः संभवति । (४)

॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

पुरुषो ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्वेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽग्नेभ्यस्तेजः
संभूतमात्मन्येवात्मानं विभक्ति । तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनं जनयति । (५)

रेत एव यस्यायतनम् । हृदयं लोकः । मनो ज्योतिः । यौ वै तं पुरुषं विद्या-
त्सर्वात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्दौदेये ! तस्य प्रजापतिर्देवता । (६)

पा. टि. :- (१) वृ. उ. ६ । २ । १२ ॥ (२) वृ. उ. ६ । ४ । २-४ ॥

(३) „ „ १ । ४ । ६ ॥ (४) „ „ ६ । २ । १२-१३ ॥ तथा

छा. उ. ५ । ८ । १-२ ॥ (५) ऐत. उप. २ । १ ॥

(६) वृ. उप. ३ । ९ । १७ ॥

तद्ये ह वै प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः ।
येषां तपो ब्रह्मचर्यं, येषु सत्यं प्रतिष्ठितं, तेषामसी विरजो ब्रह्मलोको न येषु
जिम्हमनूतं न साया । (१)

॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

॥ इति तृतीया वल्ली ॥

-०-

॥ अथ चतुर्थी वल्ली ॥

मिथुनाद्ध वै चराचरं जगत्प्राज्ञे ! । आदौ किल सृष्ट्या- “ स वै न रमे ।
तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । स हेतावानास । यथा स्त्री-पुमांसी
संपरिष्वक्तौ । स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् ।
तस्मादिदमर्ध्वगलमिव ‘ख’, इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया
पूर्यत एव” । (२)

अर्द्धो ह वा एष आत्मनस्तस्माद् यज्जायां न विन्दते । नैतावत्प्रतिजायतेऽ
सर्वो हि तावद्भवति । अथ यदैव जायां विन्दतेऽथ प्रतिजायते तर्हि सर्वो भवति ।
तथा चैतद्वेदविदो विप्रा वदन्ति - “ यो भर्ता सैव भार्या स्मृता” । (३)

वदति चैव- “ अमोऽहमस्मि, सा त्वं, सा त्वमसि, अमोऽहम् । सामाहमस्मि,
ऋक्त्वम् । द्यौरहं, पृथिवी त्वम् । तावैव विवर्होवहै, सह रेतो दधावहै, प्रजां प्रजन्त
यावहै, पुत्रान्विदावहै बहून् । ते सन्तु जरदण्टयः । संप्रियो, रोचिष्णू, सुमनस्य-
मानी । पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतम् । (४)

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

यदुपमन्त्रयते स हिंकारः । जपयते स प्रस्तावः । स्त्रिया सह शेते स
उद्गीथः । प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः । कालं गच्छति तन्निधनम् । पारं
गच्छति तन्निधनम् । एतद्द्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् । स य एवमेतद्द्वामदेव्यं मिथुने
प्रोतं वेद । मिथुनी भवति । मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते । सर्वमायुरेति । ज्योम्जीवति ।
महान्प्रजया, पशुभिर्भवति । महान् कीर्त्या । न कांचन परिहरेत् । तद्व्रतम्” । (५)

॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

एवमेवाऽयं स्त्री-पुंत्वेन द्विधाभूतो रमणाय, तेनैव वर्त्मनाऽभेदतामेति पुन-
र्जीवो भूत्वा । तस्य हि ब्रह्मणोऽज्ञत्वात् । यत्र ह वै स प्रज्ञयाऽऽनन्दस्य संपरिष्वक्तो

पा. टि. :- प्रश्नो त. १ : १५-१६ ॥ (२) वृ. उ. १।४।३ ॥

(३) तै. स. १।१।८।५ ॥ (४) पार. गृ. कां. १।क ६।मं. ३।॥

(५) छां. उ. २।१३।१-२ ॥

न बाह्यं किञ्चन वेद, नाभ्यन्तरम् । वदति चैषः—

“ मम व्रते ते हृदयं दधामि, मम चित्तमनुचितं तेऽस्तु ।

मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिस्त्वा नियुनक्तु मह्यम्” ॥ (१)

“ यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम ॥

यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव” ॥ (२)

एष ह वा उद्वाह । एष ह वा अभेदः ।

॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

॥ इति चतुर्थी वल्ली ॥

—०—

॥ अथ पञ्चमी वल्ली ॥

रेतसि ह वै चैतन्य-बीजं धीमति ! । “ अथ ये यज्ञेन, दानेन, तपसा लोका-
ञ्जयन्ति ते धूममभि संभवन्ति । धूमाद्रात्रिम् । रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीय-
माणपक्षाद् यान् षण्मासान्दक्षिणादित्य एति । मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोका-
च्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्त्वो-
पक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत्पर्यवेत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते ।
आकाशाद्वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । वृष्टेः पृथिवीम् । ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ।
ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते । ततो योषाग्नौ जायन्ते ’ (३)

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

निषेक-समये ह वै यादृशी चित्त-विकल्पना तादृक् स्वभावो हि जीवो
गर्भमेति (४) । मातृजं चास्य हृदयं भवति । तच्चैवकारणमवेक्षमाणा वृद्धा न
द्वे हृदय्यं विमानितं गर्भमिच्छन्ति कर्तुम् । विमाने ह्यस्य दृश्यते विनाशो
विकृतिर्वा (५)

पा टि. :- (१) पार. गू. १ । ८ । ८ ॥

(२) मं. ब्रा. १ । ३ । ९ ॥ गोपथ- २ । ३ । १७ ॥ (३) वृ. उ. ६ । २ । १६ ॥

(४) निषेकसमये यादृङ्. नर-चित्त-विकल्पना तादृक्स्वभाव-संभूतिजन्तुविशति कुक्षिगः ॥ १६ ॥
चैतन्य-बीजभूतं हि नित्यं शुक्रेऽप्यवस्थितम् । कामश्चित्तञ्च शुक्रञ्च यदा ह्येकत्वमाप्नुयात् ॥ १७ ॥
तदा द्रावमवाप्नोति योषिद्गर्भाशये नरः । शुक्र-शोणित-संयोगात्पिण्डोत्पत्तिः प्रजायते ॥ १८ ॥
परमानन्दः पुत्रो भवेद्गर्भगतः कृती । भवन्ति तस्य निखिलाः क्रियाः पुंसवनादिकाः ॥ १९ ॥
जन्म प्राप्नोति पुण्यात्मा ग्रहेषूच्चगतेषु च । XXX ॥ २० ॥ गरुडपुराणान्तर्गत-प्रेतमंजयाम् अ. १५ ॥

(५) चरके शरीरस्थाने-अ. ४१ सू. १७ ॥

कामश्चित्तञ्च यदैकत्वमितो विवेकिनि! तदा- “पुंसि वै रेतो भवति तत्स्त्रियामनुषिच्यते । तद्वै पुत्रस्य वेदनं तत्प्रजापतिरब्रवीत्” (१)

‘तेन हि सौम्ये! मनसि धर्ममादाय स्त्री-पुमांसौ संविशेताम् । तदा हि भ्रष्ट-योगी पुण्यात्मोच्चराशि-गतेषु ग्रहेषु संभवति । (२)

॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अथ यदा जायाऽऽर्त्तवं विन्देत तदा त्र्यहं कंसेन वा पिबेदहत्वासा । नैनं वृषलो न वृषल्युपहन्यात् । त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् । पुष्पात्प्रभृति त्रिरात्रमासीद्ब्रह्मचारिण्यधः शायिनी । पाणिभ्यामन्नमजर्जर-पात्रे भुञ्जाना न कांचिदेव मृजामापद्येत । ततश्चतुर्थेहन्येनामुत्साद्य सशिरस्कं स्नापयित्वा शुक्लानि वासांस्याच्छादयेत्पुरुषश्च । ततः शुक्लवाससौ, सरग्विणौ, सुमनसा, अन्योन्यमभिकामौ संवसेताम् । स्नानात्प्रभृति युग्मेष्वहस्सु संवसेतां पुत्रकामौ । तौ चायुग्मेषु दुहितृकामौ । (३)

॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोति-अग्नये स्वाहा । अनुमतये स्वाहा । देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा । इति । हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति । प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी, उदपात्रं पूरयित्वा, तेनैनं त्रिरभ्युक्षति- ‘उत्तिष्ठतातो विश्वावसोऽज्यामिच्छ प्रपूव्यां संजायां पत्या सह’ । इति । अथैनामभिपद्यते-

अमोऽहमस्मि सा त्वं, सा त्वमस्यमोऽहम् । सामाहमस्मि, ऋक् त्वम् । द्यौरहं पृथिवी-त्वम् । तावेहि संरभावहै । सह रेतो दधावहै । पुंसे पुत्राय वित्तये । इति । (४)

॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पा. टि. (१) अथर्ववेदे-६ । २ । ११ । २ ॥ (२) ॥ गीता-६।४१ ॥ तथा पा. टि. (४) पृ. ६

(३) चरेके शारी. अ. ८ । सू. ६ ॥ तथा च मनुस्मृत्यामच्याये तृतीये-

‘ऋतुकालाभिगाभी स्यात्स्व-दार-निरतः सदा । पर्ववर्ज्यं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥४५॥ ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडशाः स्मृताः । चतुर्भिरितरैः साद्धर्महोभिः सद्भिर्गहि-तैः ॥४६॥ तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितकादशीच या । त्रयोदशीच शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥४७॥ युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी संवि-शेदार्त्तं स्त्रियम् ॥४८॥ पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे, स्त्रा भवत्यधिके स्त्रियाः । समे पुमान्पुं-स्त्रियौवा क्षीणेऽल्पेच विपर्यः ॥४९॥ निद्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् । ब्रह्म-चार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥५०॥

(४) वू. उ. ६ । ४ । १९-२२ ॥ चरेके शारी. अ. ८ । ११-१३ ॥

अथाऽऽ लिङ्गान् चञ्चनादि बाह्यरतिना संजात हर्षौ मथुने चानुकूलो, जाती -
मल्लिकादि - कुसुमै धूपैश्चेष्टगन्धं, मनोहारि - चित्राद्यलकृत, सास्तीर्णं सुखं
शयनमुपकल्प्य, दुग्ध-घृतादि हितमशनमशित्वा, दक्षिण-पादेन पुमान्, वामपादेन
स्त्री चारोहेत् । तत्र मंत्रं प्रयुञ्जीत -

“ आरोह तत्पुं सुमनस्य मानेह, प्रजां जन्तय, पत्ये अस्मे ।

बुध्यमाना, ज्योतिरग्रा, उषसः प्रतिजागरासि” ॥ अथर्व - १४।२।३१॥

“ अहिरस्यायुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि ।

धाता त्वां दधातु, विधाता त्वां दधातु, ब्रह्मवर्चसा भूय”

“ ब्रह्मा बृहस्पति विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्विनौ ।

भगोऽथ मित्रावरुणो पुत्रं वीरं दधातु ते” ॥

॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

अथास्या ऊरू विहापयति-“ विजिहीथां द्यावा-पृथिवी”

यथेयं पृथिवी मही भूतानां गर्भमादधे ।

एवा ते ध्रियतां गर्भो अनुसूत सवितवे ॥ १ ॥

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान् वनस्पतीन् ।

एवा ते ध्रियतां गर्भो ॥ २ ॥

यथेयं पृथिवी मही दाधार पर्वतान् गिरीन् ।

एवा ते ॥ ३ ॥

यथेयं पृथिवी मही दाधार विष्ठितं जगत् ।

एवा ते ॥ ४ ॥ अथर्व - ६ । १७ ॥

इति तस्यामर्थं निष्ठाया, मुखेन मुखं संधाय, त्रिरेनामनुलोममनुमाष्टि -

“ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापति धाता गर्भं दधातु ते ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि ! गर्भं धेहि पृथुष्टिके !

गर्भं ते अश्विनौ देवा, तं ते गर्भं हवा मेहे, दशमे मासि सूतये” ॥

हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये ॥ ऋ १०।१८४।१-३ ॥

यथाऽग्नि-गर्भा पृथिवी, यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी ।

वार्युर्दिशां यथा गर्भं, एवं गर्भं दधामि तेऽसौ” ॥ (१)

॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

अथ यौनौ मधु-घृत-सेचनं करोति -

“काम! वेद ते नाम, मदो नामासि. समानयामुं, सुरा ते अभवत् ।

परमंत्र जन्मान्ने तपसो निर्मितोऽसि ॥१॥

इमं त उपस्थं मधुना संसृजामि, प्रजापतेर्मुखमेतद्वितीयम् ।

तेन पुंसो ऽभिभवासि सर्वानवशा न्वशिन्यसि राज्ञी ॥गोभि. गृ. २।१।२॥

अग्निं कृव्यादमकृण्वन् गुहानाः स्त्रीणामुपस्थमृषयः पुराणाः ।

तेनाज्यमकृण्वं स्त्रैशृंगं त्वाष्ट्रं त्वयि तद्धातु ॥ गोभि. गृ. २।१।१०॥

पुमांसौ मित्रा-वरुणौ, पुमांसावश्विनावुभौ ।

पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे ॥१॥

पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान्देवो बृहस्पतिः ।

पुमांसं पुत्रं विन्दस्व, तं पुमाननुजायताम् ॥ मंत्रब्रा. १।४।८-९॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

अथास्या हृदयं स्पृशति -

“यत्ते सुसीमे! हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।

वेदा ऽ हं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं,

शृणुयाम शरदः शतं, भूयश्च शरदः शतात् ” ॥ पार. गृ. १।११॥

“अमो ऽ हमस्मि सा त्वं, सा त्वमस्यमोऽहम् ।

सामाहमस्मि, क्रक् त्वं, द्यौरहं पृथिवीत्वम् ।

तावेहि संरभावहै, सह रेतो दधावहै, प्रजां प्रजनयावहै,

पुत्रान्विन्दावहै बहून्, ते सन्तु जरदष्टयः, संप्रियौ, रोचिष्णू,

सुमनस्यमानौ । पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः

शतम्” ॥ पार. गृ. सू. १।६।३॥

इति हृदयमालभेत । तत आलिङ्गनं करोति -

मम त्वा दोषगश्रियं कृणोमि हृदयश्रिषम् ।

यथा मम कृतावसो मम चित्तमुपायसि ॥ अथर्व - ६।१।९।२॥

यथा वृक्षं लिङ्गजा समन्तं परिष्वजे ।

एवा परिष्वजस्व मां, यथा मां कामिन्यसो, यथा मां नापगा असः ॥

अथर्व-६।१।८।१॥

॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

ततः संविशेताम् । तत्रोपांशु मंत्रान्प्रयुंजीत -

सा नः पूषा शिवतमामैरय. सा न ऊरू उशति विहर, यस्यामुशन्तः प्रहराम
शेफं, यस्यामु कामा बहवो निविष्टयै ॥ पार. गृ. १।४।१६॥

तां पूषत्र ! छिवतमा मेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति ।
 या न ऊरु उशति विश्रयाति यस्यामुशन्तः प्रहरेम शेषः ॥ अथर्व - १४२१
 रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशदिन्द्रियम् ।
 गर्भो जरायुणावृत उत्बं जहाति जन्मना ।
 ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसः ।
 इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽ मृतं मधु ॥ यजुः - १९।७६॥
 आ ते गर्भं योनिमेतु पुमान्, बाणमिवेषुधिम् ।
 आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ अथर्व. ३।२३।२॥
 पुंसि वै रेतो भवति तत्स्त्रियामनुषिच्यते ।
 तद्वै पुत्रस्य वेदनं तत्प्रजापतिरब्रवीत् ॥ अथर्व - ६।११।२१
 ततो मन्दं मन्दं शोफेन प्रहरेत् - "गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि ।
 त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामि" शु. यजुः - ५।२।१ (१)

इति नवमोऽ नुवाकः ॥

अथ पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यास्यामः-

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत, वेदमनुब्रवीत, सर्वमायुरिरयादिति;
 क्षीरोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयित वै । अथ य इच्छेत्पुत्रो
 मे कपिलः पिंगलो वा जायेत, द्वौ वेदावननुब्रवीत, सर्वमायुरिरयादिति; दध्यौदनं
 पाचयित्वा सर्पिष्मन्त-मश्नीयातामीश्वरौ जनयित वै । अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो
 लोहिताक्षो जायेत, त्रीन्वेदाननुब्रवीत, सर्वमायुरिरयादिति; औदनं पाचयित्वा
 सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयित वै । अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत
 सर्वमायुरिरयादिति; तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयित वै ।
 अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिगमः शुश्रूषितांवाचं भाषिता जायेत,
 सर्वान्वेदाननुब्रवीत, सर्वमायुरिरयादिति; मांसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाता-
 मीश्वरौ जनयित वा औक्षेन वार्षभेण ' ॥ बृ. उ. ६।४।१४-१८ ॥

पा. टि. (१) यदि कश्चनेमां शास्त्रोक्तां गर्भाधान - संस्कार-विधिं कर्तुमश्रद्धः स्यात्तर्ह्यपि
 मिश्रीभाव-समये शुभ-विचारेणोत्तमगुणविशिष्टस्य कस्यचनो - तत्तमपुरुषस्य
 चिन्तनेनापि किञ्चिन्न्यूनां तादृश-गुणविशिष्टां संततिं प्राप्तुं शक्यति । परन्तु
 संस्कारेणोत्तमगुणपूर्णा संतति भवति - उक्तंच मनुना-(अ.२)
 " वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिद्विजन्मनाम् ।
 कार्यः शरीर - संस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥२६॥
 गार्भं हौमैर्जातकर्मचौड मौजोनिवन्धनैः ।
 वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥२७॥

वैजिकं प्रतिषिद्धमैथुन - संकल्पादिना पैतृक - रेतोदोषाद् यद्यत्पापं,
 गार्भिकं चाशुचि - मातृगर्भ - वासजं तद् द्विजातीनामपमृज्यते ॥ इति कुल्लूकभट्टः ॥

अथ सा चेदमवासीत बृहन्तमवदातं हर्यक्षमोजस्विनं शुचिं सत्त्वसंपन्नं पुत्र-
मिच्छेयमिति - शुद्धस्नानात्प्रभृत्यस्यै मन्थमवदातं यवानां मधु - सर्पिभ्यां संसृज्य
श्वेताया गोः सरूपवत्सायाः पयसा ऽऽ लोड्य राजते कांस्ये वा पात्रे काले सप्ताहं
सततं प्रयच्छेत्पानाय प्रातः शालि-यवान् - विकारान्दधि-मधु - सर्पिभिः पयोभिर्वा
संसृज्य भुञ्जीत ।

तथा सांयमवदातशरण-शयना ऽऽ सन - यान - वसन-भूषण-वेशा च स्यात् ।
सायं प्रातश्च शश्वच्छ्वेतं महान्तमृषभमाजानेयं हरिचन्दनांकितं पश्येत् ।
सौम्याभिश्चैनां कथाभिर्मनोनुकूलाभिरुपासीत । सौम्याकृति-वचनोपचारचेष्टाश्च
स्त्री - पुरुषानितरानपि चेन्द्रियार्थानवदातान्पश्येत् । सहचर्यंश्चैनां प्रियहिताभ्यां
सततमुपचरेयुः । तथा भर्ता । न च मिश्रीभावमापद्येयाताम् ।

इत्यनेन विधना सप्तरात्रं स्थित्वाऽष्टमेऽहन्याप्लुत्याद्भिः सशिरस्कं, सह
भर्त्रा चाहतानि वस्त्राण्याच्छादयेदवदातान्यवदाताश्च स्रजो भूषणानि बिभृयात् ।

॥ इति दशमो ऽ नुवाकः ॥

तत ऋत्विग् प्रागुत्तरस्यां दिश्यागारस्य प्राक् प्रवणमुदक्प्रवणं वा प्रदेशम-
भिसमीक्ष्य गोमयोदकाभ्यां स्थंडिलमुपसंलिप्य प्रोक्ष्य चोदकेन वेदिमस्मिन्
स्थापयेत् । तां पश्चिमेनाऽनाहतवस्त्रसंचये श्वेतावर्षभे वाऽप्यजिन उपविशेद् ब्राह्मण-
युक्तो, राजन्य प्रयुक्तस्तु वैयाघ्रेचर्मण्यनुडुहे वा । वैश्यप्रयुक्तस्तु रौरवे वास्ते वा ।
तत्रोपविष्टः पालाशीभिरैङ्गुदीभिरौदुंबरोभिर्माधूकोभिर्वा समिद्भिर्गन्निमुपसमा-
धाय, कुशैः परिस्तीर्य, परिधिभिश्च परिधाय, लाजैः शुक्लाभिश्च गन्धवतीभिः
सुमनोभिरुपकिरेत् । तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रं पूतमुपसंस्कृत्य सर्पिराज्यार्थं यथोक्त-
वर्णानाजानेयादीन् समंततः स्थापयेत् ।

ततः पुत्रकामा पश्चिमतो ऽ ग्निं दक्षिणतो ब्राह्मणमुपवेश्यान्वालेभेत सह
भर्त्रा यथेष्टं पुत्रमाशासाना । ततः तस्या आशासानाया ऋत्विक् प्रजापतिमभिनि-
दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपूरणार्थं काम्यामिष्टिं निर्वपेत्-“विष्णुर्योनिं कल्पयतु.”
इत्यनया ऋचा । ततश्चैवाऽऽज्येन स्थालीपाकमभिसंधार्य त्रिर्जुहुयात् । यथाम्नायं
चोपमंत्रितमुदकपात्रं तस्यै दद्यात् “सर्वोदकार्यान् कुरुष्व” इति ।

ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रमेत्
ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्रा ऽऽ ज्यशेषं प्राश्नीयात् । पूर्वं पुमान्
पश्चात्स्त्री, न चोच्छिष्टमवशेषयेत् । ततस्तौ सह संवसेतामष्टरात्रं तथाविधपरिछ-
दावेव च स्याताम् । तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ।

या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महाबाहुं पुत्रमाशासीत । या वा कृष्णं

कृष्णमृदुदीर्घकेशं शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष एवानयोरपि होम-
विधिः । किन्तु, परिवर्हवर्णवर्ज्यं स्यात् पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव । तयोः परिव-
होऽन्यः कार्यः स्यात् । (१)

॥ इत्येकादशोऽनुवाकः ॥

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत तस्यास्तस्यास्तां तां पुत्राशिषमनुनिशम्य
तांस्ताञ्जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत, सा सा तेषां तेषां जनपदानामा-
हार - विहारा - चार - परिच्छदाननुविधीयस्वेति वाच्या स्यात् । इत्येतत्सर्वं पुत्रा-
शिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातं भवति । (२)

एवं ह वै चित्त - विकल्पनानुगामी सत्वाभिभूतो जीवो गर्भमेति । (३)

॥ इति द्वादशोऽनुवाकः ॥

सत्वश्च त्रिविधो भवति सौम्ये! शुद्धो, राजस, -स्तामसश्चेति । तेषां तु
त्रयाणामपि सत्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसंख्येयं तर-तमयोगाच्छरीर - योनिविशे-
षेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च । शरीरमपि सत्वमनुविधीयते । सत्त्वं च शरीरं च
तस्मात्कतिचिच्च सत्वभेदाननूक-सादृश्याभिनिर्देशेन निदर्शनार्थमनुव्याख्या स्यामः ।
तद्यथा -

शुचिं सत्वाभिसद्यं जितात्मानं ज्ञान - विज्ञान - वचन - प्रतिवचन - शक्ति-
सम्पन्नं स्मृतिमन्त काम - क्रोध - लोभ - मान - मोहे - प्या - हर्षोपेतं समं
सर्वभूतेषु ।

इज्या - ध्ययन - व्रत - होम - ब्रह्मचर्यं - मतिथिव्रत - मुपशान्त - मद
मान - राग - द्वेष - मोह - लोभ - रोषं - प्रतिभावचन - विज्ञानोपधारण - शक्ति
संपन्नं मार्षं विद्यात् ।

ऐश्वर्यवन्त - मादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं तेजसोपेत - मक्लिष्ट -
कर्माणं दीर्घदर्शिनं धर्मा - र्थ - कामाभिरत मैन्द्रं विद्यात् ।

लेखास्थवृतं प्राप्तकारिण - मसंहार्यं - मृत्थानवन्तं स्मृतिमन्त - मैश्वर्यालं-
बिनं व्यपगतराग - द्वेष - मोहं याम्यं विद्यात् ।

शूरं धीरं शुचि - मशुचिद्वेषिणं यज्वान - मंभोविहाररति - मक्लिष्टकर्माणं
स्थान - कोप - प्रसादं वारुणं विद्यात् ।

स्थान - मानोपभोगं परिवारसपन्नं सुख - विहारं धर्मा र्थ-कामनित्यं शुचिं

पा. टि. (१) चरके शा. ८।१४-२१। (२) चर. शा. ८।२३।

(३) प्रह्लादाभि मयूदाहरणीयावत्र ।

व्यक्तकोप - प्रसादं कौबेरं विद्यात् ।

प्रियनृत्य - गीत - वादित्रो - ललापकं श्लोका - ऽऽख्यायिके - तिहास-पुराणेषु कुशलं गन्ध - मात्या - नुलेपन - वसन - स्त्री - विहार - कामनित्य - मनसूयकं गान्धर्वं विद्यात् ।

इत्येवं शुद्धस्य सत्वस्य सप्तविधं भेदांशं विद्यात्कल्याणांशत्वात्संयोगात्तु बाह्य मत्यन्तशुद्धं व्यवस्येत् ।

॥ इति त्रयोदशो ऽनुवाकः ॥

शूरं चण्ड - मसूयक - मैश्वर्यवन्त - मौदरिकं रौद्र - मननुक्रोशक - मात्मपूजक - मासुरं विद्यात् ।

अमर्षिण - मनुबन्धको - पच्छिद्रप्रहारिणं क्रूर - माहारातिमात्ररुचि - मामिषप्रियतमं स्वप्ना - ऽऽयासबहुलमीर्षं राक्षसं विद्यात् ।

महालसं स्त्रेणं स्त्रीरहस्यकाम - मशुचिं शुचिद्वेषिणं भीरुं भीषयितारं विकृतविहारा - ऽऽहारशीलं पैशाचं विद्यात् ।

क्रुद्धं शूर - मक्रुद्धभीरुं तीक्ष्ण - मायासबहुलं मंत्रमुगोचरमाहार - विहारपरं सार्पं विद्यात् ।

आहारकाम - मतिदुःखशीला - ऽऽचारोपचार - मसूयक - मसंविभागिनं - मतिलोलुपकर्मशीलं प्रैतं विद्यात् ।

अनुषक्तकाम - मजस्र - माहार विहारपर - मनवस्थित - ममर्षिण-मसंचयं शाकुनं विद्यात् ।

इत्येवं खलु राजसस्य सत्वस्य षड्विधं भेदांशं विद्याद् रोषांशत्वात् ।

॥ इति चतुर्दशो ऽनुवाकः ॥

निराकरिष्णु - मधमवेशं जुगुप्सितार - माहार - विहार - मैथुनपरं स्वप्नशीलं पाशवं विद्यात् ।

भीरु - मबुध - माहारलुब्ध - मनवस्थित - मनुषक्तकाम - क्रोधं सरणशीलं तोयकामं मात्स्यं विद्यात् ।

अलसं केवलयभिनिविष्टमाहारे सर्वबुद्धयंगहीनं वानस्पत्यं विद्यात् ।

इत्येवं खलु तामसस्य सत्वस्य त्रिविधं भेदांशं विद्यान्मौहांशत्वात् ।

इत्यपरिसंख्येयभेदानां खलु त्रयाणामपि सत्वानां भेदैकदेशो व्याख्यातः (१)

॥ इति पंचदशो ऽनुवाकः ॥

गर्भावस्थायां मातुर्विरुद्धा-ऽऽहार-विहारेण संतता इमे दोषा भवन्ति -
 विवृतशायिनी नक्तञ्चारिणी चोन्मत्तं जनयति । अपस्मारिणं पुनः कलि-
 कलहाचारशीला । व्यवायशीला दुर्वपुषमह्रीकं स्त्रैणं वा । शोकनित्या भीत - मप-
 चित - मल्पायुषं वा । अभिध्यात्री परोपतापिन - मीर्ष्युं स्त्रैणं वा । अमर्षिणी चण्ड-
 - मौपाधिक - मसूयकं वा । स्वप्ननित्या तन्द्रालु - मबुध - मल्पाग्निं वा । मद्यनि-
 त्या पिपासालु - मनवस्थितचित्तं वा । गोधामांसप्रिया शर्करिण - मश्मरिण
 शनैर्महिंनं वा । वराहमांसप्रिया रक्ताक्षं क्रथन - मतिपरुषरोमाणं वा ।
 मत्स्यमांसनित्या चिरनिमिषं स्तब्धाक्षं वा । मधुरनित्या प्रमेहिणं मूक - मति-
 स्थूलं वा । अम्लनित्या पित्तिनं त्वग् रोगिणं वा । लवणनित्या शीघ्रवली-पलित-
 खालित्यरोगिणं वा । कटुनित्या दुर्बल - मनपत्य - मल्पशुकं वा । तिक्तनित्या
 शोषिण-मबल-मपचितं वा । कषायनित्या श्याव - मानाहिन-मुदावर्त्तिनं वा । (१)

॥ इति षोडशोऽनुवाकः ॥

गर्भोपघातकरास्त्वमे भावा भवन्ति । उत्कटुक - विषमस्थान - कठिनाऽऽ-
 सन सेविन्या, वात - मूत्र-पुरीषवेगानुपहन्धन्त्या, प्रमिताशन - सेविन्या, गर्भो-
 म्रियतेऽन्तः कुक्षेरकाले वा संसते शोषी वा भवति । तथाऽभिघात - प्रपीडनैः, स्वप्न-
 कूप - प्रपातदेशावलोकनं वा -ऽभीक्षणं मातुः प्रपत्यकाले तथाऽतिमात्रसंक्षोभिभिर्या-
 नैः, - रप्रियातिमात्रश्रवणं वा, प्रपतोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी
 कण्ठमनुवेष्टयति । (२)

तत्रात्यशिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमता शोकाता क्रुद्धा चान्यञ्च
 पुमांसमिच्छन्ती मैथुने चातिकामा वा नारी गर्भं न धत्ते । विगुणां वा
 प्रजां जनयति । (३)

तस्मादहितानाहार - विहारा - न्प्रजासंपदमिच्छन्ती स्त्री विशेषेण वर्जयेत् । (४)
 अतिबाला-मतिवृद्धां दीर्घरोगिणी-मन्येन वा विकारणोपसृष्टां वर्जयेत् । पुरुषेऽप्येत
 एव दोषाः । (५)

॥ इति सप्तदशोऽनुवाकः ॥

यथोक्तेन विधिना संस्कृत-शरीरयोः स्त्री-पुरुषयोस्तु मिश्रीभावमापन्नयोः शुक्रं

पा. टि. (१) चरक शरीर. ८।४२॥ (२) चरके शरीर. ८।४०-४१॥

(३) चरके शरीर. ८। ८॥ (४) चरके शरीर. ८। ४५॥

(५) चरके शरीर. ८। ९-१०॥

शोणितेन सह संयोगं समेत्याव्यापन्नमव्यापन्नेन योना अनुपहृतायाप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिनिवर्त्तयत्येकान्तेन । (१) यथा निर्मले वाससि सुपरिकल्पिते रञ्जनं समुदितगुण-मुपनिपातादेव रागमभिनिवर्त्तयति, तद्वत् । यथा वा क्षीर दध्नाभियुत-मभिषवणाद्विहाय स्वभावमापद्यते दधिभावं, शुक्रं तद्वत् (२)

यो ह वा एवं प्रजाति-विज्ञानं विजानाति तस्य खलु भवति संस्कारैः संस्कृतः ।
वीजेन संस्कृत-गर्भाशये दैवी-संपत्समन्विता संततिः ।

यो ह वा अविद्वानिमं विज्ञानमजानन् केवलं कण्डूति-निवृत्तयेऽधोपहासं चरति तस्य खलु जायन्ते संतापकरा दंदशूकाः कीट-पतंगाश्च ।

॥ इति अष्टादशोऽनुवाकः ॥

॥ इति पंचमी वल्ली ॥

-0-

❀ ॥ अथ षष्ठी वल्ली ॥

अथ ह व उपस्थ प्रमाणेन स्त्री-पुरुषौ त्रिविधौ भवतः प्रगतिशीले ! । यथा हि षडङ्गुलोल्लानोपस्थेन पुरुषः शशोऽभ्यन्तर-गुह्येन च स्त्री मृगी भवति । नवाङ्गुलोल्लान शेफेन पुरुषो वृषोऽभ्यन्तर-गुह्येन च स्त्री वडवा भवति । द्वादशाङ्गुलोल्लान-शेपेन पुरुषोऽश्वोऽभ्यन्तर-गुह्येन च स्त्री हस्तिनी भवति । एतेषु क्रमेण च वीर्य-रतिजल वेगा अल्प-मध्यमा-ऽधिका भवन्ति ।

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

शश-मृग्यो, वृष-वडवयो, श्व-हस्तिन्योश्च समरतिः सौम्ये ! वृष-हरिण्यो, रश्व-वडवयोश्चोच्चरति भवति । शश-वडवयो, वृष-हस्तिन्योश्च नीचरति भवति । अश्व-हरिण्योश्चात्युच्चरति भवति । शश-हस्तिन्योश्चातिनीचरति भवति ।

तिस्रः समाः सर्वेषु श्रेष्ठाः भवन्ति । उच्चरतिद्वयं नीचरतिद्वयं च मध्यमम् । अत्युच्चरतिरतिनीचरतिश्चाधमे भवतः ।

समरतावुत्तानाधः शायिनी भवति नारी । पुरुषश्चोपर्यधर-रसपानं कुर्वन्नु-रस्युरो निधाय भुजपाशेनालिंग्य जंघयोर्मध्ये संविशति, बहिर्वा जंघे कृत्वा संविशति ।

पा. टि.-(१) शुद्धं रेतः- "स्निग्धं घनं पिच्छिलं च मधुरं चाविदाहि च ।

रेतः शुद्धं विजानीयाच्छ्वेतस्फटिक-संनिभम् ॥ १४२ ॥

शुद्धार्त्तवः- गुंजाफल-सवर्णं च पद्मालक्तक-संनिभम् ।

इन्द्रगोपक-संकाशमार्त्तवं शुद्धमेव तत् ॥ २१५ ॥ चरके चिकि. अध्यायः ॥ ३० ॥

(२) चरके शा. ८ । २६ ॥

❀ - अस्यां वल्ल्यां वात्स्यायन-कामसूत्रग्रन्थानुगामी सर्वं प्रकरणम् ।

शिरो-विनिपातोर्ध्वजवनमुत्फुल्लकम् । अत्रापसरेदुपसरेच्च पुरुषः शनैः शनैः ।
अनोचे सक्थिनी तिर्यगवसज्य प्रतीच्छेदिति त्रिजृम्भितकम् ।
पार्श्वयोः सममूरु विन्यस्य पार्श्वयोर्यानुनी निदध्यादित्यभ्यासयोगादिन्द्राणी । (१)

तयोरत्युच्च-रतस्यापि परिग्रहः । तत्र हि योनेर्लघुत्वाच्छेफस्य च दीर्घत्वा
त्त्रिषु अण्डिनी पुरुषस्य चावपाटिका व्याधिर्भवति । (२)

चण्डवेग-समर्थो वेति भयं मृग्याः (वास्या. कामसू. ५ । १ । ३० ॥)
सत्युच्चरते- 'पद्मो-त्पलकन्द-सर्जक-सुगन्धिचूर्णानि मधुना पिष्टानि लेपो
मृग्या योनिं विशालयति" । (वा. का. ७ । २ । ३५ ॥)

॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

संपुटेन प्रतिग्रहो नीचरते । तत्र हि हस्तिनी शश-पुरुषस्य लघुशेफेन मन्द-
वेगेन चातृप्ता भवति । (वा. ५ । १ । ३६ ॥) तेन हि- "कोकिलाक्ष-प्रलेपो
हस्तिन्याः संहतमेकरात्रं करोति । (काम. ७ । २ । ३४ ॥)

अथार्थवर्णाऽऽयुर्वेदोक्त-विधिना वाजीकरणौषधैर्लिङ्गवृद्धिकरैश्च प्रयोगैर्वीर्यं
लिङ्गञ्च वद्धयेच्छश-पुरुषः । (३) न शूक-प्रयोगान् कुर्वीत । तेन हि शेफजा

पा. टि.- (१) अनेन संवेशन-प्रकारेणन्द्रोऽश्वस्तस्य पत्नी च मृगी- (अत्युच्चरति) त्यनुमीयते ।

(२) अण्डिनी- "अतिकाय-गृहीताया स्तरुण्यास्त्वण्डिनी भवेत्" ।

माधवे-योनिव्यापत्सु-श्लो ११॥

अवपाटिका- "अल्पीयः खां यदा हर्षाद्वलाद्गच्छेत्स्त्रियं नरः ।

हस्ताभिघातादथवा चर्मप्युद्धर्तिते बलात् ॥

यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥

माधव-निदाने क्षुद्ररोगे, श्लो:-४४॥

(३) के वाजीकरण-पदार्थाः- "भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च ।

वाक्: श्रोत्राऽनुगामिन्यस्त्वचः स्पर्श-सुखास्तथा ॥५॥

यामिनी सेन्दुतिलका, कामिनी नव-योवना ।

गीत श्रोत्र-मनोहारि, तांबूल, मदिरा, स्रजः ॥६॥

मनसश्चा प्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥ " सुश्रुते चिकि. अ. २६॥

शेफसो वृद्धये प्रमाणानि-

यथा पसस्तायादरं वातेन स्थूलभं कृतम् । यावत्पारस्वतः पसस्तावत्ते वर्धतां पसः ॥२॥

यावदंगीनं पारस्वतं हासितनं गर्दभं च यत् ।

यावदश्वस्य वाजिनस्तावत्ते वर्धतां पसः ॥३॥ अथर्व ६ । ७ । ७२ ॥

येन कृशं वाजयन्ति येन ह्रिन्वन्त्यातुरम् । तेनास्य ब्रह्मणस्पते ! धनुरिवातानया पसः ॥२॥

नाना व्याधयो भवन्ति । (१)

नीचरते वै संपुटक-पीडितक-वेष्टितक-वाडवक प्रकारान्प्रयोजयेत् ।

ऋजुप्रसारिताबुभावप्युभयोश्चरणाविति संपुटः ।

स द्विविधः— पार्श्व-संपुट, उत्तान-संपुटश्चेति ।

पार्श्वेण तु शयानो दक्षिणेन नारीमधिशयीतेति सार्वत्रिकम् ।

संपुटके प्रयुक्तं यंत्रं स्त्री दृढमूर्ध्भ्यां पीडयेदिति पीडितकम् ।

ऊरू व्यत्यस्येदिति वेष्टितकम् ।

वडवेव निःशुरमवगृह्णीयादिति वाडवकमाभ्यासिकम् (काम सू० २।६।२१॥)

॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

इमान्येव स्वाभाविकानि रतानि भवन्ति । एष्वपि पार्श्वरतं त्याज्यम् ।

“पार्श्व-गताया दक्षिणे पार्श्वे श्लेष्मा संचितःपिदधाति गर्भाशयम् । न न्युब्जां संसेवेत । न्युब्जायां वातो बलवान्योनिं पीडयति । वामे पार्श्वे पित्तं तदस्यां पीडितं विदहति रक्तं शुक्रञ्च । तस्मादुत्ताना सती बीजं गृह्णीयात् । तस्या हि यथारथानमवतिष्ठन्ते दोषाः ।” (चरके शारी. ८ । ७॥)

अपराणि किल कष्टकराणि रतानि त्याज्यानि । आनन्द-वाधकत्वात् प्रजातेश्चासंभवात् ।

॥ इति पंचमोऽनुवाकः ॥

आनन्दो, रतिः, प्रजातिरेव प्रधाना हेतवः सुरतस्य । यावद्ध वै बीजच्युति न भवति तावदेवाऽऽनन्दः ।

“प्राक्च स्त्री-धातुक्षयात्पुरुषधातुक्षयः” । (कामसू. २ । १ । ३६॥)

तेन हि मन्दं मन्दमुपसरेतमपसरेतां सुरते स्त्री-पुरुषौ । श्वासोच्छ्वास-गतिश्च सामान्या विधेया ।

॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

भुजंगा-र्धशलभ-शलभ-पश्चिमोत्तान-हल-धनु-नौका-सर्द्धमत्स्येन्द्र-मत्स्येन्द्र-कर्णपीडन-मुक्तपवनाख्यै र्योगासनैः, भस्त्रिकाप्राणायामेन, मूलबन्धो-ड्युयाना-श्विनी वज्रोली मुद्रा-प्रभृतीनां नियमिताभ्यासेन चिरस्थायित्वं भवति बीजस्य ।

पा. टि. (क्रमागतं) आ हं तनोमि ते पसो अधिज्यामिव धन्वनि ।

क्रमस्वर्ग इव रोहितमनव ग्लायतां सदा ॥६॥ अथर्व- ६। १० । १०१ ॥

(१) अक्रमाच्छेदोऽवृद्धि योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।

व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौच शूकजाः ॥ माधवे शूक-रोगे- १॥

आथर्वणैरायुर्वेदोक्तैश्च वाजीकरणप्रयोगैर्भवति धातुपुष्टिः । तत्र मादकौषधय-
स्त्याज्या भवन्ति ।

॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

यदा ह वै मिथुनीभावे स्त्री-पुरुषौ सीत्कुरुतः, संश्लिष्यत, आन्दोलयत
आत्मानं तदोभयोः सुखानुभूतिर्भवति । धातु-क्षये न विश्लिष्टौ स्यातां तत्कालम् ।
संपुटेन स्त्री पीडयेत्पुनश्च यंत्रं, शनैः शनैः संकोचयेच्च मदन-मन्दिरम् । सा
ह्यानन्दस्य पराकाष्ठा ।

यो ह वै कामस्येमं दिव्यं रूपं न विजानाति, केवलं शिश्न-परायणश्च भवति,
स विनिपातयत्यात्मानम् ।

॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

विश्लिष्टे सति किञ्चित्कालं विश्रमेदुरसि शिरो निधाय स्त्रियाः पुरुषः ।
उत्थाय च ततो विसृज्य मूत्रं, प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ, लीढ्वा मधुना सितशर्करायुतं
मधुमष्टिचूर्णं, पिबेत्कवोष्णं दुग्धम् । ततः स्वपेत्सुखम् । (१)

॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥

॥ इति पष्ठी वल्ली ॥

-0-

॥ अथ सप्तमी वल्ली ॥

॥ ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः ॥ नाति-व्यवायं कुर्यात् (२) । न रजस्वलां गच्छेत् (३) ।

पा. टि. (१) भक्षाः सशर्कराः, क्षीरं समिष्टं रस एव च ।

स्नानं सव्यंजनो स्वप्नो व्यवायान्ते हितानि तु ॥ सुश्रु. चि. २४।१३०॥

उच्चटके-क्षुरका-ऽऽरमगुप्ता-शृतक्षीरप्रतिभोजनानुपानात् स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्युः ॥

चरके सि. १२।४७॥

जीवक-पंभक-काकोली-क्षीरकाकोली-मुद्गपर्णी-माषपर्णीमेदा-वृक्षरुहा-जटिला-कुलिगा इति
दशेमानि शुक्र-जननानि भवन्ति ॥ चरके सू. ४।४३॥

शुक्रक्षये क्षीर-सर्पिषोरुपयोगो मधुर-स्निग्धसमाख्यातानां चापरेषां द्रव्यणाम् ॥ चरके शा. ६।१३॥

(२) अतिस्त्री-संप्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् ।

शूल-कास-ज्वर-श्वास-कार्श्यं-पाण्ड्वामयाः क्षयाः ॥

अति-व्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥ सुश्रुते चिकि. २४।१११॥

(३) रजस्वलां प्राप्तवतो नरस्यानियतात्मनः ।

दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् ॥ १२०॥ तत्रैव ॥

नोपरिष्टकमाचरेत् (१) । न पायी संविशेत् । न चतुष्पदेषु संयुज्यात् (२) । न नद्यां, न कान्तारे, न पर्वणी संयुञ्जीयाताम् (३) । न दिवा मिथुनीभूयात् (४) । अप्राकृतेन वीर्यं नावकिरेत् (५) । न च्युतमानं वीर्यं स्तंभयेत् (६) । न व्यभिचरेत् । सति प्रीत्यां प्राणात्ययसंशये, राजकारणे वा, न दोषः । सौभाग्याय वशीकरणाय वा तंत्र-मंत्रौषधयो न व्यवहृतव्याः (७) । चर्मोद्वर्त्य शनै नित्यं

पा. टि. (१) औपरिष्टकं नाम “मुखे वीर्य-सेचनं” ।

“यस्त्विह वै सवर्णा भार्या द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतः—
कुल्यायां पातयित्वा रेदः संपाययन्ति (यमद्वताः) ॥ श्रीमद्भागवते —५।२६।२६॥

(२) तिर्यग् योनावयोनी च दुष्टयोनी तथैव च । (व्यवाये कृते)
उपदशस्तथा वायोः कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥ सुश्रु. चि. २४।१२५॥

(३) ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदार-निरतः सदा ।
पर्व-वर्जं व्रजेच्चैनां तद् व्रतो रति-काम्यया ॥ मनु. ३।४५॥

(४) अहोरात्रौ वै प्रजापतिः । तस्याहरेव प्राणः । रात्रिरेव रयिः । प्राणं वै ते प्रस्कन्दन्ति
ये दिवा रत्यां संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेवैतद् यद् रात्रौ रत्यां संयुज्यन्ते ।
॥प्रश्नोपनि. १।१३॥

(५) भवस्कन्दितं वीर्यमभिमृशेदनु वै मंत्रयेत्- “यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी मस्कानत्सीद्,
यदोषधीरप्यसरद्, यदप, इदमहं तद्वेते आददे । पुनर्मांमैत्विद्रियम् । पुनस्तेजः ।
पुनर्भगः । पुनरग्निः । धिष्यता यथास्थानं कल्पन्ताम् ।” इत्यनामिकांगुष्ठाभ्यामादा-
यान्तरेण स्तनौवा भ्रुवौ वा निर्मृज्यात् ॥ बृह. उप. ६।४।५॥

(६) मेढ्रे वृषणयोः शूलमंगमर्दो हृदि व्यथा । भवेत् प्रतिहते शुक्रे विवदं मूत्रमेव च
॥चरके सू. ७।८॥

(७) सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेद-रजो नानांगजान्मलान् ।

शत्रु-प्रयुक्ताश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥२३२॥

तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते ।

मर्मप्रधमनाऽऽमानं श्वयथुर्हस्त-पादयोः ॥२३३॥

जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याध्वेल्लिगानि दर्शयेत् ॥२३४॥ चरके चि. अ. २४॥

शिशनं प्रक्षालयेत् । जलेनान्तर्मदन-मंदिरं च क्षालयेत्सम्यक् । ऋतुकालेऽहरहो मलिन-वस्त्र-परिवर्तनं कुर्यात् । सति संक्रामकरोगे व्यवायान्ते क्षालयेतां गुप्तांगं जन्तुनाशकौषधेन ।

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

सततं युक्ताऽऽहार-विहारौ स्याताम् । कृत्स्न-शरीर-पुष्टिकरास्त्वमे भावा भवन्ति । कालयोगः, स्वभावसिद्धिः, आहारसौष्टवं, अविघातश्चेति । (१)

प्रकृति-भूतानां खलु वातादीनां फलमारोग्यम् । तस्मादेषां प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिः । (२)

॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

॥ इति सप्तमी वल्ली ॥

॥ अथाऽष्टमी वल्ली ॥

आनन्दो ह वै द्विविधो दौदेये ! लौकिकोऽलौकिकश्चेति । तत्र लौकिक पुनर्द्विविधः । काव्यगतः, स्त्री-पुरुषयोर्व्यवायगतश्चेति ।

रसप्रधानः खलु काव्यः । सर्वेषु रसेषु शृंगारः प्रधानः । यत्र किल काम-शृंगो विभावा-ऽनुभाव-संचारिभावैः परिपुष्टो रसभावमेति । सोऽयं रसो ब्रह्मानंदस्वरूपः । “रसो वै सः”

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अपरश्च प्राज्ञे! चुंबनाऽऽल्लिगनादि-बाह्यरतेन परिपुष्टः कामभावमेति ।

पा. टि. (१) चरके शा. ६।१५॥

(अ) कालयोगः- “कालो हि नित्यगश्चावस्थिकश्च । तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते ।

नित्यगस्तु खल्वृतु-सात्म्यापेक्षः” ॥ चर. विमा. १।२॥

दोषाणामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ॥

सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ॥ चर. सू. ६।४९॥

(आ) स्वभाव-सिद्धिः- “तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनरहारीषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादि-गुणयोगः ॥” च. वि. १।१९॥

(इ) आहार-सौष्टवं-XXXI हिताऽऽहारोपयोग एक एव पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति । XXXII २८॥

तमुवाच भगवानेत्रेयः- “यदाहारजातमग्निवेश ! समांश्चैव शरीर-धातून् प्रकृतौ स्थापयति, विषमांश्च समीकरोति, इत्येतद्धितं विद्धि

। XXX ॥ ३०॥ चर. सू. अ. २५॥

(ई) अविघातः- मनसो दुःखादिविकारराहित्यं, हर्ष-परिपूर्णत्वम् ।

(२) चरके शारी. ६।२०॥

यत्र हि संजातहर्षा, संपरिश्लिष्टौ स्त्री-पुमांसौ क्षीर-नीरवन्मनसैकत्वमेत्य न बाह्यं किञ्चन विदतु नाभ्यन्तरम् । अयमेव व्यवायगत आनन्दः (१) । अयमेव मोक्षद्वारः ।

“ कामो जज्ञे प्रथमो नैनं देवा आपुः पितरो न मर्त्याः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महान्तस्मै ते काम ! नम इत्कृणोमि ॥ ”

अथर्व, - ९ । १ । २ । १९ ॥

॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

यत्र ह वै रुक्मिणि ! कश्चन आत्मन्यात्मानं संयुज्य न बाह्यं किञ्चन वेत्ति, नाभ्यन्तरं, सोऽलौकिको ब्रह्मानन्दः । असावेव मोक्षः । यत्र प्रेत्य न स पुनरावर्तते । न स पुनरावर्तते ।

॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

॥ इत्यष्टमी वल्ली ॥

ॐ आप्यायन्तु ममांगानि वाक्-प्राण-श्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि । सर्वं ब्रह्मोपनिषदम् । माहं ब्रह्म निराकुर्याम् । मामा ब्रह्म निराकरोत् । अनिराकरमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि संतु । ते मयि संतु ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः

शान्तिः

शान्तिः

पा. टि - (१) पश्वादयोऽपि व्यवायं कुर्वन्ति । तेषामप्यानन्दः स्यात् । परन्तु, यदा कश्चनोऽज्ञो मानवो वनं, कूलं, गिरिं च चरन् पश्यन्नपि वृक्ष-लता-गुल्मान् न तेषां विज्ञानं विजानाति तद्वदःनन्दानुभस्तेषाम् । तेन हि प्रज्ञयाऽऽनन्दस्य विज्ञाता स्यात्

शुद्धि - पत्रम्

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पंक्तिः
विप्लवेन	विप्लवेन	१	४
(१)	तन्मर्त्यम् (१)	३	४
त पुरुषं	तं पुरुषं	"	२६
प्राञ्च	प्राञ्चं	४	६
स्त्रियः	स्त्रियः	"	१०
ह्यव	ह्येव	"	१८
सर्वमन्न	सर्वमन्नं	"	१९
ऽङ्गारां	ऽङ्गारा	"	२२
विदावहै	विन्दावहै	५	१९
चानुकूलो	चानुकूली	८	२
दुंबरो	दुंबरी	११	१९
मर्धूको	मर्धूकी	"	"
ऋत्विक्	ऋत्विक्	"	२४
मार्षं	आर्षं	१२	२२
केवलयभि	केवलमभि	१३	२७
महीकं	मह्रीकं	१४	४
संस्कृत	संस्कृत	१५	६
ह व	ह वा	"	१४
अश्च	अश्व	"	२२
सर्वेषु	सर्वासु	"	२३
लौकिक	लौकिकः	२०	१४
(प्रस्ताविकेच) गुह्य	गृह्य	२	१३
भावुत्कः	भावत्कः	"	२४

इमे हि नागर-ग्रामे रते भवतः

॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

रागकाले विशालयन्त्येव जघनं मृगी संविशेदुच्चरते । अवह्रासयन्तीव हस्तिनी नीचरते ।

उत्फुल्लकं, विजृम्भितक-मिन्द्राणिकञ्चेति त्रितयं मृग्या. प्रायेण ।

(इमाः पंक्तयः षोडश-पृष्ठस्य "शिरो विनिपातो", इति प्रथम-पञ्क्तेः प्रागवश्यं पठनीयाः)

सिंधी भाषा में छप्यल

(देवनागरी लिपीअ में)

शृंगार लहर

मेघदूत, अमरू शतक आदि पुस्तकनि मां शृंगार-रसपूर्ण चूड संस्कृत श्लोकनि जो सिंधी कविता में अनुवादु, हर हिक कविता में नायक-नायिका भेद ऐं अलंकार वगेरह बि दिनल आहिनि. सिंधी कविता में ही पहियों पुस्तकु आहे.

अनुवादु कंदरु - किशनचन्दु टोपणलाल जैतली

प्रचार जे बीचार खां रियायती कीमत रु. ३-०० (टपाल खर्च जुदा)

सिंधी साहित्य जो इतिहासु

लेखकु डॉ. मुरलीधर कृष्णचंद्र जैतली

प्रोफेसर :- सिंधी, भारतीय भाषा विभाग, दिल्ली युनिवर्सिटी
रवाजी जुलुदु : रु. ५-००, कपिडे जो जुलुदु रु. ७-०० (टपाल खर्च जुदा)

छपिजी रह्या आहिनि

मेघदूत

महाकवि कालीदास जो संस्कृत में आनंदमय सुंदर काव्यु. सिंधी कविता में मंदाक्रान्ता छंद में ऐतिहासिक, भौगोलिक समुझाणी ऐं चित्रनि सां गदु.

सिंधी व्युत्पत्तिकोषु

सिंधी शब्द कीअं संस्कृत प्राकृत ऐं अपभ्रंश मां फिरी हाणोंके रूप में आया आहिनि, इहो समुझायो वियो आहे.

पुस्पक मिली सघंदा

किशनचंदु टोपणलाल जैतली

सरस्वती-सोसायटी

८१९-अ, भवानी पेठ,

पुणे ४११००२.

डॉ. मुरलीधर कृ. जैतली

डी. १२७, विवेक-विहार

शाहदरा, दिल्ली ११००३२.

फाईन आर्ट प्रेस, पुणे १.